

החיים והגורל על פי ואסילי גרוסמן \ ג'וזף אפסטיין

ובכן, קומרד מוסטובסקוי, אמרה סופיה, "הנה המאה העשרים שלך. הנה האנושות והתרבות... כל מה שאני רואה הן זוועות חסרות תקדים"

'סטלינגרד', ואסילי גרוסמן.

בשיחה שניהלנו אי שם בשנות השבעים, סול בלו ציין בפניי את ההבדל המהותי בין סופרים אירופאים ואמריקנים בני דורו. לדבריו, סופרים באירופה חוו מקרוב את הרשע, הסתכלו בעיניו וכתבו עליו, בזמן שאלו באמריקה הסתפקו באירוניה וקומדיה, וכל דבר אחר שבא ליד. הרשעים כמובן היו המשטרים הטוטליטריים, במיוחד הפשיזם והקומוניזם, שהבטיחו לחסידיהם גן עדן אך למעשה הביאו עליהם גיהנום מוחלט.

בין הסופרים האירופאים עליהם דיבר היו ארתור קסטלר, ג'ורג' אורוול, אלבר קאמי, אלכסנדר סולז'ניצין, שטפן צווייג, אנדרה מאלרו, בוריס פסטרנאק ואחרים. אך ואסילי גרוסמן (1905-1964), סופר שלא היה מוכר לבלו באותה תקופה בה נפגשנו, כנראה היה מי שהביט מקרוב ברשע יותר מכולם, וסיפק את העדות הספרותית המרשימה ביותר לרוע הטוטליטרי. כאשר לוקחים בחשבון את חשיבות הנושאים בהם עסק ואת התפיסה האסתטית המוצגת ברומנים העוצמתיים ובמאמרים הנוקבים שכתב, יתכן כי גרוסמן היה אחד הסופרים החשובים ביותר של המאה שעברה.

לוואסילי גרוסמן היה את המזל הרע להיוולד ברוסיה, מדינה שגם תחת שלטון הצארים וגם תחת שלטון הקומיסרים התייחסה לאזרחיה כאל אנשים תחת כיבוש. "היה רק דבר אחד אותו רוסיה לא חוותה במשך אלף השנים האלה", מהרהרת אחת מהדמויות

ברומן 'הכל זורם' – "חירות"; דמות אחרת באותו הספר מעירה כי "נראה כי האושר אינו מנת חלקנו בעולם הזה". רעב מאורגן בידי הממשלה, משפטי ראוה בזויים, מחנות ענישה אכזריים, רצח המוני – החיים בברית המועצות הרגישו כמו סרט אימה אבסורדי ומתמשך.

גרוסמן היה גם יהודי, קבוצה שתחת שלטון הצארים הוגבלה בעיקר לחיים בתחום המושב והייתה קורבן למאות פוגרומים. גם תחת סטאלין היהודים סבלו מרדיפה שיטתית, כמו במקרה של משפט הרופאים ב-1952 בו קבוצה של רופאים יהודים הואשמה בעלילה לפיה קשרה קשר להתנקש ברודן. גרוסמן הצליח לחמוק מהמוות האכזרי בידי המשטר שעלה בגורלם של שני כותבים יהודים מוכשרים אחרים, איסאק אבאב ואוסיפ מנדלשטם, אך אמו נרצחה על ידי הנאצים בברדיצ'ב שבאוקראינה ב-1941, יחד עם עוד 62 אלף מיהודי העיר.

גרוסמן היה בהכשרתו ומקצועו מהנדס כימיה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הוא זכה לפטור משירות קרבי בשל בריאות לקויה, ושירת ככתב שדיווח מאזורי הלחימה עבור מספר עיתונים. גרוסמן הגיע יחד הכוחות הסובייטיים למחנה ההשמדה טרבלינקה ב-1944, והיה בין הראשונים לחשוף את מכונת המוות של הפתרון הסופי אותה הפעיל היטלר. הוא לקח חלק כעיתונאי גם בקרב על סטלינגרד, שהיה נקודת המפנה במערכה בין הרוסים והגרמנים.

שתי יצירותיו הידועות ביותר של גרוסמן הם שני הרומנים עבי הכרס 'סטלינגרד' ו'החיים והגורל'. רומן אחר ראוי לציון פרי עטו היה 'הכל זורם' שראה אור לקראת סוף חייו ב-1961, ונכתב כהתקפה כוללת על הקומוניזם הסובייטי המסופרת דרך עיניו של איבן גריגורייביץ' ושלושת העשורים אותם בילה בגולאג.

לחפש קריאה רדיקלית ביצירותיו אלא מביאה בעיקר את העובדות, הישג לא פשוט כאשר מדובר באדם שחי את רוב חייו באווירת הצנזורה הכבדה של ברה"מ.

פופו מתארת את ילדותו של גרוסמן כבן למשפחת סוחרים אמידה יחסית, אך עדיין כזו שסבלה מהיותה משפחה יהודית ברוסיה של סוף המאה ה-19. הוריו התגרשו זמן קצר לאחר לידתו ב-1905, אך נשארו בקשרי ידידות. אימו של גרוסמן הייתה אישה משכילה שהתחנכה באירופה ועבדה כמורה לצרפתית, ועברה להתגורר עם בנה בשווייץ למשך שנתיים. פופו מספרת כי שם זכה גרוסמן להיחשף לערכים מערביים כולל הכבוד לזכויות הפרט ולחירותו, ערכים אותם ראה בהמשך חייו כחיוניים. הוא קרא את מיטב הספרות הקלאסית והעריץ את טולסטוי וצ'כוב. חברים סיפרו כי היה קשוב אך יחד עם זאת מרוחק, תכונות חשובות לסופר עתידי דגול. "למרות שחי את חייו את הבוגרים במדינה הסובייטית הרודנית, הייתה לגרוסמן את המנטליות של בן העולם החופשי", היא כותבת.

גרוסמן אמנם פנה למסלול מקצועי בתחום המדע, אך בשלב די מוקדם הבין כי לא יוכל לספק בו תרומה משמעותית. שאלות חברתיות החלו להטריד אותו, ובגיל 23 החליט כי ייעודו האמיתי נמצא בספרות. בניגוד לכשרון מוזיקלי או אומנותי הנוטה להתגלות בגיל צעיר, כשרון ספרותי הוא חמקמק יותר ופורח לעתים קרובות בשלבים מאוחרים בחיים. בברה"מ במיוחד, ההחלטה להפוך לסופר הייתה לא רק הימור מקצועי וכלכלי אלא יכלה להפוך לסכנת חיים של ממש. כפי שגרסה האמרה הישנה, רוסיה היא המקום היחידי בו לוקחים סופרים ברצינות מספיק כדי להרוג אותם.

אך כתיבה נגד הזרם המרכזי של הריאליזם הסובייטי לא הייתה בעיה עבור גרוסמן הצעיר. כבן לאב מְנַשְׁבֵּיק, הוא מעולם לא היה

הסיפור מאחורי פרסום ספריו של גרוסמן תחת המשטר הסובייטי יכול היה להיות בעצמו מקור לרומן מותח ומורכב. ספרו 'סטלינגרד' נכתב בזמן שסטאלין עדיין היה בין החיים, ובכך היה נתון גרוסמן למגבלות אומנותיות נוקשות שכפה סגנון הריאליזם הסובייטי. מקסים גורקי הגדיר את הסגנון כ"יכולת לראות את הווה במונחים עתידיים", וגרוסמן עצמו אמר כי מדובר בז'אנר "עמוס מוסכמות רומנטיות של המאה ה-18" אך בפועל, משמעותו של הריאליזם הסובייטי הייתה שכל יצירת אומנות שלא תמכה או הגנה על ברה"מ הייתה אסורה. גישה זו גרמה כמובן לכך שאף יצירה בעלת ערך או מורכבות כלשהי לא הורשתה לראות אור.

רוברט צ'נדלר, מי שתרגם את שני הרומנים הגדולים של גרוסמן לאנגלית, סיפר על חלק מן התלאות אותן נאלץ לעבור הסופר כדי להוציא לאור את כתביו. כך למשל, העורכים של 'סטלינגרד' הציעו אינספור רעיונות כדי להפוך את הספר ל"בטוח" כולל הורדת חלק מן הדמויות והוספה של אחרות, וכתב היד המקורי עבר שישה שכתובים נרחבים שונות ושלוש גרסאות לדפוס לפני שפורסם לבסוף. מבוך מפותל לא פחות עבר 'החיים והגורל', אותו גרוסמן לא זכה לראות מודפס בימי חייו.

למעשה, במקום לכלוא את גרוסמן עצמו, השלטונות הסובייטים כלאו את ספרו, שלא פורסם בברה"מ עד לשנות השמונים המאוחרות. אפילו כיום, גרוסמן שנפטר ב-1964 לא מוכר במיוחד במולדתו. התסכול הזה היה חלק ממה שהוביל לדיכאון אותו חווה בשנותיו המאוחרות.

עשן ואבק

בספרה 'ואסילי גרוסמן והמאה הסובייטית' שראה אור השנה, מציגה העיתונאית הרוסייה אלכסנדרה פופו ביוגרפיה נהדרת של הסופר. היא אינה מנסה לבצע ניתוח פסיכולוגי עמוק של האומן או

המצור על טרויה...בעיר אחת על נהר הוולגה בה נקבע גורלו של העולם". במקום אחר כתב כי "לכל עידן יש את עיר הבירה שלו, עיר המגלמת את נשמתו וכוח הרצון שלו. במשך כמה חודשים במהלך מלחמת העולם השנייה, העיר הזאת הייתה סטלינגרד."

ניתן להגדיר את 'סטלינגרד' לפי הביטוי שטבע הנרי ג'יימס כ"מפלצת משוחררת" – מסוג הרומנים שלא מקפיד על מסגרת אסתטית סדורה שעבור ג'יימס הייתה חיונית. לאורך דפיו של 'סטלינגרד' מופיעות לא פחות מ-151 דמויות, וזה מבלי לספור את אלו שעורכות הופעה חד-פעמית. אלו כוללות מגוון רחב החל ממדענים סובייטים ואיכרים רוסיים, דרך גנרלים גרמנים ועד לסטאלין והיטלר, שזוכה לחלק נרחב במיוחד ועליו כותב גרוסמן למשל כי "השעות ההן של שינה טרודה ומכוערת, היו הזמן בו היה קרוב ביותר להיות בן אנוש". גרוסמן אינו חוסך גם בתיאורים של דמויות אחרות (הגנרל יֶרְמַנְקו "היה איש מסיבי וכפוף; מבנה הגוף שלו לא הקל במיוחד על חייטים"), ומציע אבחנות שונות על טבע האדם כמו קביעתו כי "אהבה מוצאת משמעות רק כאשר היא מניעה אנשים להקרבה – אחרת היא לא יותר מתשוקה בסיסית". בדומה מאוד ל'מלחמה ושלוש' של טולסטוי, תיאורו של גרוסמן את הקרב, את הבלבול והמוות ואת ההרס השרירותי (הערכות שונות מדברות על מיליוני הרוגים בקרבות או מרעב וקור) הוא מרתק ומשכנע.

"האם נזכור את הסבל האנושי במאות הבאות?", שואל גרוסמן. "אבני הבניינים שורדות ותהילת הגנרלים מחזיקה מעמד, אך הסבל האנושי נשכח. דמעות ולחישות, בכי של כאב וייאוש, האנחה האחרונה של המתים – כל אלו נעלמים יחד עם העשן והאבק הנידפים ברוח". המטרה אותה הציב גרוסמן בכתיבת הרומן הייתה תיעוד הסבל האנושי והמחיר האכזרי שהביאה מלחמתו של היטלר על העולם, והוא הצליח לעשות זאת דרך בנייה מדוקדקת של סיפור

אידיאולוג אך בוודאי כיבד את האידיאלים של הקומוניסטים המוקדמים. בסיפור משנת 1934 כתב גרוסמן על קומיסרית מפלגתית המוצאת את עצמה בהריון, ומתגוררת אצל משפחה יהודית ענייה באוקראינה עד הלידה. התינוק הרך מעורר בה רגשות אימהיים עזים ובלתי צפויים, אך כאשר הפולנים תוקפים את העיירה היא נוטשת את ילדה מאחור ומתגייסת לשורות יחידתה הצבאית הישנה. המשפחה היהודית בסיפור מוצגת באור אוהד אך המסר ברור: המדינה קודמת לכל, גם למשפחה ואימהות.

כנראה שוואסילי גרוסמן המבוגר היה מתעב את הסיפור הזה, אך הוא סלל את דרכו לפרסום שני רומנים ראשונים והכרה כסופר סובייטי. הוא זכה לדירה נחשקת במוסקבה, ולמרות שמעולם לא היה חבר מפלגה הצטרף לשורות איגוד הסופרים הסובייטי. לא היה שם ניסיון לנצל באופן ציני את המערכת כדי לפעול נגדה, וגרוסמן עצמו הודה באותה העת כי הוא חב את הכל למשטר הסובייטי. אחת מנקודות השפל בקריירה של גרוסמן הגיעה ב-1953, כאשר הסכים לחתום יחד עם עשרות יהודים רוסיים בולטים על מסמך המוקיע את הרופאים שהואשמו במשפט הידוע לשמצה. מאוחר יותר הוא הביע חרטה עמוקה על כך ובספרו 'החיים והגורל' תיאר את דמותו של ויקטור שטרום שחתם על מסמך דומה, וחש "תחושה חסרת תקנה של אשמה וסיאוב".

למרות שגדל במשפחה חילונית וליהדות לא היה חלק מרכזי בחייו המוקדמים, הביוגרפית פופוף מספרת כי גרוסמן נהג לקרוא בתנ"ך ו"הושפע באופן עמוק מהאמונה היהודית בצורך לחמלה ואהבה, להתנגדות למוות עד לרגע האחרון ולחובה לזכור ולכבד את המתים". רבות מהתכונות האלו עומדות בליבו של הרומן 'סטלינגרד'. עיקרו של הספר עוסק בהשפעות הפלישה הגרמנית על אזרחים בכל שדרת החיים הסובייטים ובהתקפה על העיר סטלינגרד – קרב אותו מתאר גרוסמן כ"חסר רחמים יותר מתרמופילאי או

גם לתהות האם ליהדותו של גרוסמן היה חלק בתמורה ההדרגתית שעבר.

כאשר סיקר את המלחמה כעיתונאי, גרוסמן למד גם על הטבח של יהודי אוקראינה. מעבר לכתבה שפרסם על התנאים הבלתי-אנושיים בטרבלינקה שהפכה בהמשך לראיה במשפטי נירנברג, גרוסמן ראה גם את גיא ההריגה של באבי יאר, וידע כי אוקראינים רבים שיתפו פעולה עם רצח היהודים בשואה. באותן שנים עבד גרוסמן יחד עם הסופר היהודי איליה ארנבורג על 'הספר השחור' שאיגד עדויות ומסמכים על פשעי הנאצים נגד היהודים בשטחי ברה"מ ופולין, אך נאסר לפרסום ברוסית תחת סטאלין שהצהיר אז כי "אסור לחלק את המתים" – כלומר, אסור להדגיש במיוחד את סבל היהודים ביחס לעמים אחרים.

אך המחזות להם היה עד גרוסמן בדרכו הארוכה מצאו את ביטויים בדרכים אחרות, ובמיוחד ברומן 'החיים והגורל'. כמה מהקטעים החזקים ביותר בספר עוסקים ברופאה יהודייה בשם סופיה, הבוחרת להקריב את חייה למען ילד בתאי הגזים בטרבלינקה, ומרגישה ברגעיה האחרונים כאימו – פרק שנקרא כאילו נלקח מאותו סיפור ישן על הקומיסרית באוקראינה.

תלאות הסטליניזם והשגיאות הקשות שביצע סטאלין בניהול המלחמה זכו לפטור ב'סטלינגרד', אך מופיעות בהחלט ב'החיים והגורל'. הרומן נפתח במספר פרקים קצרים בהם בולשביק ישן בשם מיכאיל מוסטובסקוי מתחיל לאבד את אמונתו ב"מטרה של לנין". כמי שנחשב בעבר לדמות מכובדת אך כיום נמצא במחנה שבויים גרמני, מוסטובסקוי "לא היה מסוגל לשחזר את תחושת הבהירות והשייכות...אני ודאי מזדקן, אמר לעצמו". בהמשך הרומן, דמויות רבות אחרות עוד יחוו טלטלה באמונתם.

הרקע ותיאור מפורט של הביזה, ההרס והמוות אותו חוו האנשים הרגילים.

'סטלינגרד' הוא ספר חשוב מאוד, אך מפוזר ומציאותי מדי מכדי להעניק את העוצמה המיוחדת של רומן גדול באמת. עלילות משנה שונות נותרות לא פתורות וגורלן של דמויות רבות נותר לא ידוע, מה שמותיר תחושת החמצה חלקית. ייתכן שחסרונות אלו נגרמו בחלקם בשל השכתובים ושלל הגרסאות שעבר הספר תחת ידי הצנזורים הסובייטים, אך למרות הכל מדובר בקריאה מטלטלת המצליחה לפרוט אירוע היסטורי לרמה האישית ומשמשת עדות מכובדת לאומץ האנושי.

נקודה נוספת לגבי הרומן אותה העלה המתרגם לאנגלית רוברט צ'נדלר היא האפשרות לפיה 'סטלינגרד' היה מיועד להיות חלק ראשון מתוך סדרת ספרים, הכוללת גם את 'החיים והגורל'. ניתן כמובן לקרוא את 'החיים והגורל' בפני עצמו אך כאשר קוראים אותו לאחר הקריאה ב'סטלינגרד', מתחזקת התחושה שיתכן כי גרוסמן ביקש לספק לנו רקע לסיפור ארוך ומתמשך.

מות העבד

מבקר הספרות הבולגרי צבטן טודורוב כתב על גרוסמן של שנות החמישים, זה שחיבר את 'החיים והגורל' ו'הכל זורם', כ"דוגמה היחידה, או לפחות המשמעותית ביותר, לסופר סובייטי מבוסס שהחליף עמדות באופן מוחלט. העבד בתוכו מת, והאדם החופשי קם לתחייה". זהו כמובן תיאור מופשט, אך האמת היא שוואסילי גרוסמן של שנות החמישים היה סופר שונה מגרוסמן של שנות השלושים והארבעים. ניתן לזקוף חלק מהשינוי ל"נאום הסודי" המפורסם של ניקיטה חרושצ'וב משנת 1956 שחשף לעולם קמפוז מפשעי סטאלין וחולל זעזוע בממלכה הסובייטית, איך ניתן

הספר שקרא במהלך הקרב על סטלינגרד), הרי שהטון קרוב יותר לזה של צ'כוב, ורבים מפרקיו נקראים כאילו היו סיפורים קצרים פרי עטו. 'החיים והגורל' הוא רומן שלוכד את קוראיו באופן מוחלט וגורם להם להזהות עם חיי הדמויות, בזמן שהוא חושף את חייה של החברה כולה – מסוג היצירות שבאמת ראויות לתואר יצירת מופת.

אויבי החירות

'הכל זורם', הרומן האחרון אותו חיבר גרוסמן, לא בדיוק זכה לתואר הזה, אך יותר מכל ספר אחר שכתב הוא חושף במלואה את השקפתו על ברית המועצות. ייתכן כי בזמן הכתיבה גרוסמן היה מודע כבר להתפשטות הסרטן בבטנו ולכן הסיר את כל המסננים. כך למשל, יוזף סטאלין, אולי הדמות המרכזית ביותר בחיי הרוסים בני דורו של גרוסמן, מוצג בספר כמי שהיה "מרקסיסט אירופאי ורודן אסיאתי". ביום בו סטאלין מת, "מותו של האל הרוסי, בנו המצולק של סנדלר מהעיר גורי", רבים מהאיכרים "נשמו לרווחה", ומיליונים במחנות המעצר הריעו בשמחה. "במותו היה מרכיב של חירות פתאומית וספונטנית שהייתה כה זרה לטבע של המדינה הסטליניסטית", כתב גרוסמן.

דמותו של ולדימיר איליץ' אוליאנוב, לנין הקדוש, לא זוכה לטיפול טוב יותר בדפי 'הכל זורם', וגרוסמן מנסה להפריך את התפיסה לפיה המהפכה הטהורה של לנין עוותה על ידי סטאלין המפלצתי. לדבריו, "הרצח של מיליוני חפים מפשע תחת אצטלה של היגיון", הגיע כולו במקור מלנין, אשר הוביל את "הרס החיים של בעלי האדמות, הסוחרים ובעלי המפעלים". אחריו הגיע סטאלין שתוכנית הקולקטיביזציה האכזרית שלו חיסלה סופית גם את האיכרים, אך הייתה זו "האובססיה של לנין למהפכה, האמונה הפנאטית באמת

'החיים והגורל' מציע גם תיאור מטריד ומבריק של שנאת היהודים, הן ברוסיה והן בשאר העולם. "אנטישמיות היא בין השאר ביטוי לחוסר כשרון ולחוסר יכולת לנצח בתחרות בתנאים שווים", כתב גרוסמן. "במדע, במסחר, באומנות – מדינות מחפשות הסברים דמיוניים על מזימות היהדות העולמית כדי לתרץ את כישלונן". הוא מתאר את רמות האנטישמיות השונות ומציין כי "ממשלות כושלות וריאקציונריות ופרטים שקיפו לשפר את מצבם פנו תמיד לאנטישמיות כמפלט האחרון, ניסיון לברוח מגורל בלתי נמנע". גרוסמן מציע בספר גם תיאור מדהים של אדולף אייכמן, כזה שאם חנה ארנדט הייתה קוראת ייתכן והיה מונע ממנה לכתוב את ספרה המעוות בו הצורר הנאצי מוצג כבירוקרט אפור ותו לא.

גם בספר הזה משתמש גרוסמן בנקודת המבט של כמה דמויות שונות המובילות כמה עלילות ומתארות את החיים תחת שתי צורות של טוטליטריות המוצגות כאויבי האנושות, מתחרות אך קשורות ביניהן – הקומוניזם והפשיזם. החוט המקשר לאורך הרומן הוא סיפורה של הכימאית אלכסנדרה שפושינקובה, שלוש בנותיה ובעליהן. אחד מהבעלים הוא אותו ויקטור שטרומ, פיזיקאי בעל מאפיינים ביוגרפיים המזכירים את חייו של גרוסמן. שטרומ כאמור חתם על מסמך המוקיע את עמיתיו בדומה לגרוסמן, אך מעבר לזאת שומר טינה לאשתו לודמילה אשר לטענתו מנעה ממנו להציל את אימו שנספתה בשואה. "אנשים טובים ואנשים רעים שניהם חשופים לחולשות", כתב גרוסמן והוסיף: "ההבדל ביניהם הוא שאדם רע יהיה גאה כל חייו במעשה טוב אחד שעשה, ואילו אדם הגון בקושי מודע למעשיו הטובים אך יזכור במשך שנים פעולה רעה אחת".

רבות מן הדמויות המופיעות ב'סטלינגרד' זוכות להתפתחות מלאה ועשירה יותר, ולעתים גם זכורה יותר, בדפי 'החיים והגורל'. אם בצורתו הספר מחקה את 'מלחמה ושלום' (גרוסמן הודה שזה היה

אדיבות חסרת הגיון, היא הסוד הנצחי של האדם. לעולם לא ניתן לכבוש אותה". וכך הוא מסכם:

"ההיסטוריה האנושית היא קרב בין הטוב המנסה להתגבר על הרע. זהו קרב בו הרשע הגדול מנסה לרסק גרעין קטן של טוב לב אנושי. אך אם האנושי בבני האנוש לא נהרס אפילו כעת, הרי שהרשע לעולם לא ינצח"

כמי שהקדיש את חייו לבולשביזם, מוסטובסקוי רואה באבחנות אלו את פרי מוחו של אדם משוגע. הן מותרות אותו מבולבל ומדוכא, אך יש להן את ההשפעה ההפוכה על קוראיו של גרוסמן: אנו חושבים על מעשיה של סופיה בניחום הילד בתא הגזים, על הילדה בת השש שמנסה לנחם אדם קשיש בדרך לכיתת היורים, ועל שלל מחוות דומות של טוב לב הפזורות בכתביו של גרוסמן. רק סוג מסוים מאוד של סופר יכול להביא אמת כזו אל קוראיו דרך החוויות שעוברות הדמויות שלו. רק סופר גדול יכול לעשות זאת, וזה בדיוק מה שוואסילי גרוסמן היה.

מאמר זה ראה אור לראשונה בכתב העת *'Commentary'*

המרקסיסטית והתיעוב המוחלט לכל מי שחלק עליו, שגרמה לו לשנוא את רוסיה בכל נימי נשמתו."

עבור גרוסמן, לנין וסטאלין היו בין אויבי החירות המושבעים ביותר בהיסטוריה, והוא האמין כי "אין שום מטרה בעולם אשר בשמה מותר להקריב את החירות האנושית". ההתקדמות היחידה אותה חזה הייתה בתחום החירות, והוא אף ביקר במרומז את טולסטוי ודוסטוייבסקי כאשר כתב כי "המסתורין של הנשמה הרוסית הוא פשוט תוצאה של אלף שנות עבדות". לקראת סוף הספר, מעלה גרוסמן את השאלה: "מתי נראה את היום בו הנשמה הרוסית תהיה חופשית ואנושית? האם יזרח היום הזה אי פעם?"

אך גרוסמן לא היה מיואש לחלוטין כיוון שהרגיש שאפילו לא סטאלין, מי שעמד בראש מדינה שביקשה לחסל את החירות בכל מובן של החיים ורצח מיליונים כדי להשיג את המטרה, אפילו הוא לא הצליח לסלק לחלוטין את החופש ואת החמלה האנושית. ב'החיים והגורל', הבולשביק ישן מיכאיל מוסטובסקוי נחקר על ידי סוכן גסטפו המסביר לו כי הנאצים למדו את כל מה שהם יודעים מסטאלין ולנין, ומדגים עד כמה המשטר הנאצי היה דומה לזה הסובייטי. מוסטובסקוי נחרד מהמחשבה הזו, אך בחזרה בתאו הוא קורא את כתביו של חברו לתא, אסיר חצי-משוגע בשם איקוניקוב, שכתב על תפקידו של טוב הלב בקיום האנושי.

"טוב הלב, טוב הלב המטופש הזה, הוא הדבר האנושי העיקרי בבן אנוש. הוא מה שמבדיל בין בני אדם, ההישג הגדול ביותר של נשמתנו. הוא אומר לנו: לא, החיים אינם רעים", כותב האסיר וממשיך לציין כי "נדיבות לב היא עוצמתית רק כאשר אין לה כוח" – בהתכוונו לכך שכל דת שעולה לשלטון מאבדת את נחמדותה בניסיון לשמר את כוחה. עבור איקוניקוב, "החולשה שבאדיבות,